

İlyas TEKİN

Eğitimci/Yazar (E. Milli Eğt. Md)

PEYGAMBERİN DİNDEKİ YERİ -VI-
(Hadisi Şeriflerin Ezberlenmesi, Yazılması,
Tespit, Tedvin ve Tasnifi)

GİRİŞ: Tarihte onlarca bid'at ve fırka türemiş olmasına rağmen, **İngilizlerin** İslâm coğrafyasını işgal ettiği döneme kadar, Hz. Peygamber'in dindeki yerini ve sünnetini topyekûn reddeden bir fırka/mezhep çıkmamıştı. İlk kez, **İngilizlerin Hindistan'**ı işgal etmesiyle Hz. Peygamber'in dindeki yeri direkt olarak hedef alındı. Bu, bir **İngiliz** projesiydi. Kendilerini "**Kur'ân-ıyyûn/Kur'ancılar**" olarak isimlendiren bu yeni grubun sloganları "**İslâm sadece Kur'an'dır**" idi **İngilizlerin "Sir"** unvanı verdikleri **Seyyid Ahmed Han**, Hz. Peygamber'in misyonunu postacı misyonuna indirgemiş; ona göre "**bir postacının görevi, aldığı mesajı adresine ulaştırdıktan sonra nasıl sona eriyorsa, Hz. Peygamber'in misyonu da, Allah'ın mesajını (Kur'an-ı Kerim'i) insanlığa ulaştırdıktan sonra (hâşâ) sona ermiştir.**"¹ Bunu iddia ediyorlar! ki, temelden yanlıştır.

Özellikle **İngiliz** sömürgesi altında kalan **Hindistan** ve **Mısır** gibi bölgelerde, oryantalistlerin önemli görevlerde bulunması, bazı Müslümanların onlardan etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur.

Hadisi şeriflerin tespit ve tedvini (dağınık malzemelerin bir araya getirilmesi), **İslâm'ın ilk dönemlerinde başlayıp hicrî II. (VIII.) yüzyılın başlarında tamamlandığı** halde; bazı şarkiyatçılar, hadisi şeriflerin **II (VIII) ve III. (IX.) yüzyılların ürünü** olduğunu ve ortaya çıkan ihtiyaçlara göre uydurulduğunu iddia etmişlerdir. **Sir W. Muir,**² **I. Goldziher,**³ **J. Schacht,**⁴ **J. Robson,**⁵ **A. Sprenger,**⁶ **Dozy,**⁷ **Snouck Hurgronje,**⁸ **Morgoliouth Lammens**⁹ gibi. Burada iki şey dikkati çekiyor:

a) Gerek **Vehhâbiliğin** yayılması ve devlet olarak kurulması ve gerekse **İngilizlerin** işgal dönemi ile başlayan Hz. Peygamber'i ve sünneti ret ve inkâr hareketleri, aynı döneme (19-20. yüzyıla) denk geliyor.

Hadisi şeriflerin hicrî II ve III. yüzyılda ihtiyaçlara göre (hâşâ) uydurulduğunu iddia eden şarkiyatçılar ve uzantıları da bu dönemin ürünüdür!

b) Bu zihniyet, geçmişte **İsa** (as)'dan hemen sonra **İncil**'i tahrif ederek kısa zamanda kendilerine göre çok sayıda **İncil** meydana getirdiklerinden (sonra 4'e indirdiler) tahrif etmeyi iyi bilirler. Asıl hedefleri, muhtemelen Kur'an-ı Kerim olduğu halde, işe sünnet ve hadisi şerifleri reddederek başlamaları, arkasından sıranın Kur'an-ı Kerim'e geleceğine işaret sayılabilir. Çünkü kendilerine göre bir din arzu ediyorlar. Bu yönde başka çalışmalarının olduğu da biliniyor!

I-Müsteşriklerin iddialarına cevaplar:

Başta Arapçaya ve dinî ilimlere derinlemesine vâkıf olmayan bazı şarkiyatçıların, maksatlı değilse, bu tür iddialarını anlamak mümkündür. Ama hepsi de böyle değildir. Nitekim tarafsız şarkiyatçılardan bazıları, adeta bunlara cevap vermiştir. Mesela **Fransız** şarkiyatçı **Emile Dermenghem** (1892-1971), "**şarkiyatçıların (bu konuda) yazdığı kitapların kabataslak fikirler ihtiva ettiğini ve yıkıcı mahiyette**" olduğunu belirtmektedir.¹⁰ **Alman** şarkiyatçı **W. J. Fueck** (1894-1974) ise, "**bazı müsteşriklerin hiçbir sınır tanımayan ve tamamen şahsi arzuya dayanan bir şüpheciliği beslemekte olduğu**" görüşündedir.¹¹

Ahmet Tekin'in ifadesiyle: "Müsteşrik kafasıyla Kur'an-ı Kerim'i **İsrâ** sûresinin sonuna kadar **İngilizceye** tercüme eden **İngiliz** şarkiyatçı **M. Marmaduke Picktall** (1875-1936), Müslüman olunca, '**Kur'an, müsteşrik kafasıyla anlaşmaz!**' diyerek yaptığı çalışmayı yırtıp yakmış ve Müslüman kafasıyla tercümeyle baştan başlamıştır."¹²

Hadisi şerifler bir araya getirilerek tespit, tedvin ve tasnif edilmiştir. Kitap haline getirildiğinde bunlar zaten vardı.

Nitekim son zamanlarda merhum **Fuad Sezgin** (özellikle **Yahudi** asıllı **Goldziher** ve **Sprenger**'e cevap vererek) ve benzeri ilim adamları tarafından yapılan ciddi araştırmalar da, yukarıdaki asılsız ve çirkin iddiaların yanlış olduğunu ortaya koymuştur.¹³

Fuad Sezgin'in tabiriyle: “**hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazılmaya başlandığı konusundaki delilleri görmezlikten gelen, ayrıca tedvin ve tasnif çalışmalarını birbirine karıştıran**”¹⁴ **Goldziher**, işin içinden çıkamayınca, kaynaklarda çelişkili bilgiler olduğunu ileri sürmüştür.¹⁵ **Goldziher**'in bazı İslâmî konuları bilmediğini yahut maksatlı olarak yanlış yorumladığını gösteren örnekler de az değildir.¹⁶ **Schacht**'ın “Origins of Muhammadan Jurisprudence” adlı eserindeki cüretkâr iddialarını, **Muhammed Mustafa el-A'zamî**, “On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence”¹⁷ adlı çalışmasıyla çürütmüştür.¹⁸

Buna rağmen bazı yerli şarkiyatçılar, bunları kılavuz kabul ederek ve peşlerine takılarak, **ihtisas sahibi olmadıkları halde**, hadisi şeriflerin şüpheli olduğunu, hatta sonradan uydurulduğunu iddia edecek kadar insanların kafasını karıştırmaya çalışıyorlar ve daha çok zararlı oluyorlar. Bunlar asla doğru değildir. Çünkü âyeti kerimeler gibi, Peygamberimizin peygamberliğinden itibaren vefatına kadar, 23 senede söyledikleri ve yaptıkları, hem yazılıyor ve hem de ezberleniyordu.¹⁹ Bir farkla, âyeti kerimelerle karışmaması için bir süre hadisi şeriflerin yazılmasına (bazı özel kişiler hariç) izin verilmemişti.

II- Hadis şeriflerin tespit ve Tedvîni:

a) Kur'an-ı Kerim'in kitap haline getirilmesi:

Farklı yönleri olmakla beraber, sünnet ve hadisi şerifler, birçok hususta âyeti kerimelerle benzerlik arz ettiğinden, önce Kur'an-ı Kerim'le başlayalım. Peygamberimiz hayatta iken Kur'an-ı Kerim'in tamamı, hem vahiy kâtipleri tarafından yazılıyor ve hem de hafızlar tarafından ezberleniyordu.²⁰ O günkü şartlarda kâğıtlara, derilere, tahta levhalara, develerin kürek kemiklerine, beyaz yassı taşlara, hurma dallarına ve porselenlere yazılıyordu.²¹ “**Kurrâ**” denilen Kur'an-ı Kerim'i ezberleyenlerin sayısı **700** (yedi yüz), hatta daha fazla; vahiy kâtipleri ise **40**'dan fazla idi.²²

Ramazan ayında her gece **Cebrail** (as) gelir ve o zamana kadar gelen âyeti kerimeleri peygamberimizle karşılıklı okuyup kontrol ederlerdi. Son yılda **Cebrail** (as) ile karşılıklı iki defa okuyup kontrol ettiler.²³ Ki buna “**mukabele**” denir ve buradan kalmıştır. Bu durum, peygamberimizin vefatına da işaret sayılır. Onun için Ramazan ayında mukabele okunur. Böylece Kur'an-ı Kerim her yönüyle kontrol edilerek son şeklini aldı ve pek çok sahabe de bu tertip üzere ezberledi.

Peygamberimizin vefatına kadar, âyeti kerimeler gelmeye devam ettiği için, Hz. **Ebû Bekir** (ra) döneminde, **Zeyd bin Sâbit** (ra) başkanlığında bir komisyon kurularak ve eldeki yazılı metinler toplanarak kontrol edildi ve bir kitapta toplandı.²⁴ Bu çok önemliydi. Çünkü artık âyeti kerime gelme ihtimali yoktu ve hafızlar da zamanla azalıyordu.

Hz. **Osman** (ra) devrinde yine bir komisyon tarafından bu tek nüsha esas alınarak çoğaltıldı ve değişik bölgelere gönderildi.²⁵

b) Hadisi şeriflerin ezberlenmesi, yazılması ve eğitim.

Âyeti kerimeler gibi, hadisi şerifler de sahabeler tarafından hem yazılıyor ve hem de ezberleniyordu.²⁶ Bunun gibi **antlaşmalar, emanlar, davet mektupları, ordu kumandanlarına talimatnameler, savaş zabıtları, nüfus ve vergi kayıtları gibi resmi bilgiler yazılıyordu.**²⁷ Buna rağmen bazı kişiler, bu konuyu karıştırıyor ve “**peygamberimizin hadislerin yazılmasını yasakladığını**” (sadece yasakladığını) söylüyorlar. Paylaşanlar ve inananlar da oluyor. Oysa bu konuda iki çeşit hadisi şerif var: Biri, hadisi şeriflerin yazılmasını yasaklıyor,²⁸ diğeri ise yazılmasını emrediyor.²⁹ Nasıl olacak? İşin aslını bilmeyen, hemen ikisini de inkâr edebilir! Hâlbuki ikisi de doğru.

Âyeti kerimelerde **nâsih-mensûh, sebebi nüzûl, mukaddem** (önceki), **muahhar** (sonraki) olduğu gibi,³⁰ bunlar hadisi şeriflerde de vardır. Hadisi şerifler için **sebebi vurûd** tabiri kullanılır. Yani, nerede, ne zaman, nasıl, neden ve niçin indirilmiş, söylenmiş! Bunlar önemli. Bunları ehli olanlar bilir. Mesela peygamberimiz: “**Ben size kabirleri ziyaret etmeyi yasaklamıştım; fakat kabirleri ziyaret edin!**”³¹ buyurmuştur.

Hanımların, kabirleri ziyaretiyle ilgili yasak da, önceki döneme aittir. Çünkü mezarlarda soy-sop ile övünme ve kendilerini üstün görme iddiaları vardı. Fakat sonradan kabir ziyareti emredildi.

Evet, önceleri âyeti kerimelerle karışmasın diye sünnetin yazılması yasaklanmıştı. Hem ilk zamanlar çoğu yazmayı bilmiyordu. Nehiy hadisi, hıfzına güvenilir ve yazarken kötü yazı ve dik-katsizliği yüzünden iltibasa (birbirine çok benzeyen şeylerin ayırt edilmemesi konusunda ortaya çıkan şüphe, tereddüt ve karışıklık)³² ve tahrife sebep olacak bazı kimselere; yazmakla ilgili olanlar da, hafıza gevşek ve yazısı okunaklı ve dürüst olanlardır.³³

Hz. Peygamber'in hadisleri yazmak isteyen herkese izin vermediği bilinmekle birlikte; onun hadisleri yazmayı (herkese) kesinlikle yasakladığını söylemek de mümkün değildir. Nitekim **1000** (bin) hadis yazdığı bilinen **Abdullah bin Amr bin Âs** (ra) gibi okuma yazma bilen genç ve dikkatli sahabeler ile³⁴ hafızasının zayıflığından şikâyet edenler³⁵ gibi hadisleri yazma konusunda izin verilenler, kendisinden duyup öğrendikleri hadisi şerifleri yazıyorlardı.³⁶

Hadisi şerifler, bizzat peygamberimizin aldığı tedbirlerin koruyuculuğu çerçevesinde intikal etmiştir.³⁷ Zira eğitime çok büyük önem verildiği için okuma yazma bilenlerin sayısı, kısa zamanda hızla arttı. Herkes tarafından yazılmadığı zaman da zaten hepsi sahabe tarafından ezberleniyordu. Sonra da izin verildi.³⁸ Çünkü yazılmasını emreden hadisi şerifler var.³⁹ Zira peygamberimizden sonra Kur'an-ı Kerim'in kitap haline getirilmesini zorunlu kılan sebepler, hadisi şerifler konusunda da kendisini hissettirmiştir.⁴⁰ Şüphesiz ki O, bunu biliyor ve öngörüyordu.

Bu sebeple sevgili peygamberimiz, ilk iş olarak, ilk aylardan itibaren, **Mekke-i Mükerreme**'de **Mescidi Haram**'a yakın **Safa** tepesinin eteklerinde eğitim için ayrılan **Dâru'l-Erkam** (Erkam'ın evi)'da eğitim veriyor ve İslâm'ı anlatıyordu. Hz. **Ömer** (ra) dâhil pek çok sahabe, burada Müslüman oldular.⁴¹

Medine-i Münevvere'de ise, **Mescid-i Nebvî**'nin bitişiğinde bir eğitim yuvası yaptırmıştı. Burada kalan 70 (yetmiş) kadar sahabe ilimle meşgul oluyor ve özellikle sevgili peygamberimizden hadisi şerif öğreniyorlardı. Bunlara "**as-hab-ı Suffe**", "**ehl-i Suffe**" denir.⁴²

O günün insanları, sade ve tabii yaşayışları sebebiyle fevkalâde bir hafıza gücüne sahipti.⁴³ Bunlar arasında işittikleri uzun bir şiiri veya hitabeyi hemen ezberleyebilecek kadar güçlü hafızaya sahip olanlar vardı. Peygamberimizin de tane tane konuşması ve bazı önemli sözlerini üç defa tekrarlaması⁴⁴ sebebiyle dinleyiciler, söylediklerini kolayca öğrenebiliyordu.⁴⁵ Söz sahibi ve hoca peygamberimiz, talebeleri de ashabı kiram olunca, ezberleme çok daha kolay oluyordu. Onlar, âyeti kerimeleri Kur'an-ı Kerim, hadisi şerifleri de sünnet olarak, karıştırmaksızın, bu iki emaneti, yerli yerine ulaştırdılar.⁴⁶

1-Kalem ve yazmanın önemi:

Zaten peygamberimizin bunların yazılmasını temelli yasaklaması mümkün değildi; bu akla ve bilime de aykırı! Çünkü daha ilk inen 5 âyeti kerime de: "**OKU, insana bilmediklerini öğreten, kalemle yazmayı öğreten Rabbin, en büyük kerem sahibidir.**"⁴⁷ buyurulmaktadır.

İslâm'da eğitim-öğretim çok önemlidir ve peygamberimizin yaptığı işlerin başında eğitim-öğretim gelir. Burada kalemin önemine vurgu yapılmaktadır. Bilginin yazılarak kayıt altına alınması, âyeti kerimelerle teyit edilmektedir.⁴⁸ Tâbiîn arasında "**yazılı olmayan ilim, ilim olmaz**"⁴⁹ kuralını benimseyenler vardı.⁵⁰ Nitekim Kur'an-ı Kerimde bir de **Kalem** sûresi var. Ayrıca **Firavun**'un bir sorusu üzerine **Musa** (as)'in verdiği cevap âyeti kerime ile şöyle

'Musa dedi ki: "Onların bilgisi Rabbimin katında bir kitapta (yazılı) dır. Rabbim yanlış yapmaz ve unutmaz."⁵¹

Burada dolaylı olarak bilginin yazılmasının gerekli olduğuna işaret var.⁵² Çünkü kalemle yazmada ve kaydetmede sayılamayacak kadar çok ve büyük faydalar var. Kalemle ilimler tedvin edilmiş; hikmetler, öncekilere ait haberler yazılmış, kalıcı hale getirilmiş ve bilgiler nesilden nesile aktarılmıştır. Kutsal kitaplar da kalemle yazılmıştır. Kalem ile günümüzdeki bilgisayara kadar bütün okuma, yazma ve bilgi araçlarını düşünebiliriz.⁵³

Kur'an-ı Kerim'in tam bir sayfa tutan en uzun âyeti kerimesi,⁵⁴ âdeta bugünkü noterlik sistemini anlatır ve alış verişlerde borç alıp verirken bilgilerin mutlaka yazılmasını ve iki şahit tutulmasını emreder.⁵⁵ Yazmak her bakımdan çok önemlidir.

Şöyle bir söz var: “İlim av (gibidir), onu yakalamak yazmak, kaydetmektir!” Yazılmayan bilgi, havada uçar gibi, zamanla kaybolur gider.

2- Yazma yaşağı geçici bir sure içindi.

Sevgili peygamberimiz, bazı yetersizlikler sebebiyle hadislerin yazılmasını geçici bir tedbir olarak yasaklamış, daha sonra bu yaşağı kaldırmıştır. Aynı kâğıda yazılır diye, âyeti kerime ile hadisi şeriflerin karışma korkusu, vahyin başlarına aittir. Bu tarihlerde Kur’an-ı Kerim’in korunacağına dair teminatın verildiği âyeti kerimenin (aşağıda gelecek) henüz inmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu tehlike ortadan kalkınca hadislerin yazılmasına izin verildi. Dolayısıyla âyeti kerimelerde olduğu gibi, hadisi şerifler de çok sayıda (50’den fazla) sahabe tarafından hem yazılıyor ve hem de ezberleniyordu.⁵⁶ Peygamberimizin: “**Bunları, Fulan için, Ebû Şah için yazınız.**” emri olduğu gibi,⁵⁷ hadis hâfızı Râfi (ra)’nin: “**Ya Resulallah, biz sizden çok şey işitiyoruz, bunları yazalım mı?**” sorusuna: “**Bunları yazınız.**”; ayrıca: “**İlmi yazı ile kaydediniz.**”; “**Bir hadis yazdığımızda senediyle beraber yazınız.**” buyurmuştur.⁵⁸ Yüz bin hadisi, metin ve senetleriyle (hadisi peygamberimizden itibaren rivayet eden râvilerin isimleriyle) ezberleyen muhaddis hafızlar vardı.⁵⁹

Tanınmış sahabelerin öğrencileri tâbiîler, onlardan duyduklarını kaydetmek için kâğıt bulamadıkları zaman elbiselerine, semerlerin arkasına, hatta duvarlara bile yazacak kadar bu konuyu önemsemişlerdi.⁶⁰ Böylece hadisler, onları rivayet etmeyi ibadet sayan gayretli kişilerin himmetleri sayesinde kaybolmaktan kurtulmuştur. Bir tespite göre hicretin I. asrında tâbiînden olan talebelerine hadis yazdıran sahabelerin sayısı 50 (elli)’yi bulmuştu.⁶¹ Hadisi şeriflerin büyük çoğunluğunu söz ve fiilleriyle nakleden râviler, bu zengin kaynağı sonraki nesillere aktardılar. Biz-zat peygamberimiz tarafından bazı sahabelere yazdırılmış olan vesikaların/sayfaların bulunduğu, ispatlanmış ve neşredilmiştir.⁶²

Netice olarak hadislerin yazılması belli bir süre yasaklanmakla beraber bazı sahabelerin Hz. Peygamber’den özel izin alarak yazmayı sürdürdüğü; bu yaşağın sahabeleri ve tâbiîleri, daha çok hadisleri titizlikle ezberlemeye sevk ettiği, **tedvîn** hareketinin de sanıldığı gibi geç bir tarihe kalmadığı bilinmektedir.⁶³

3- Hıfz, kitabet, tesbît, tedvîn, tasnîf ve Mu-haddis kavramları:

Konuyu incelerken bazı terimleri bilmek gerekir. Hadisi şerifleri ezberlemeye “**Hıfz**”, yazma işine “**Kitabet**”; **ezberlenen ve kaydedilen hadisleri yazarak bir araya getirmeye** “**Tesbît**”; kelime olarak dağıntık malzemeleri bir araya toplamak anlamına gelen **Tedvîn** ise: **hafızalarda ve değişik yazı malzemeleri üzerinde bulunan metinleri, belli bir tasnife tabi tutmadan, bir araya getirmeye**⁶⁴ ve **belli bir sıraya ve usûle göre sınıflandırarak eser meydana getirmeye** de “**Tasnîf**” denir. Rivayet ettiği hadisi şerifleri senediyle birlikte nakleden, bu hadisi şeriflerin metinlerini ezbere bilen, senetlerindeki râvilerin güvenilirliği konusunda görüşleri bulunan hadis âlimine “**Muhaddis**” denir.⁶⁵

Bu yüksek şahsiyetler, hadisi şerifleri erbabından dinlemiş, isteyenlere dinletmiş, hadisleri toplayıp kendi elleriyle yazmak için diyar diyar dolaşmış; sonra da bunları konularına göre tasnif etmişlerdir. Bu kitaplara **Müsned, Sünen ve Sahih** denir. **A. Hamdi Akseki**’nin tabiriyle: “**Hepsi şâyân-ı hayret bir tedkik mahsûlüdür. Dünyada yazılmış olan hiçbir tarih kitabında bunlardaki vusûk (belgeler), itimat (güven) ve kuvvet yoktur.**”⁶⁶ İki cümle ile ne kadar güzel özetlemiş! Değil tarih kitaplarında, Kur’an-ı Kerim’in dışında hiçbir kitapta bu kadar tetkik, belge, güven, kuvvet yoktur. Hadisi şerifi tenkit etmek, öyle kolay bir iş değildir!

İlim tarihine bakıldığı zaman, hemen hemen bütün ilimler daha sonra tedvin ve tasnif edilmiştir. Tarihî belgeler sonradan derlenip toparlanır ve kitap haline getirilir. Bunlara uydurma denilebilir mi? O zaman ilim adına ortada hiçbir şey kalmaz! Mesela cumhuriyetten önce var olan arşiv faaliyeti, 1984 yılında kurulan **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**’nde⁶⁷ binlerce belge araştırılmış ve halen devam ediyor. Şimdi bunlar kitap haline gelse, gerçek dışı/uydurulmuş mu olur? Tarihî belgeler sonradan tespit, tedvin ve tasnif edilir. İşin doğası böyle! Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, akaid vs. tarih ve pozitif ilimler de sonradan tedvin ve tasnif edilmiştir.

4- Hıfz, kitabet, tedvîn ve tasnîf dönemi:

Muhaddisler, hadislerin yazıya geçirilmesi ve belli esaslara göre kitap haline getirilmesini kapsayan I-III. (VII-IX.) yüzyılları **hıfz, kitabet, tedvîn** ve **tasnîf** olmak üzere **dört dönem** halinde incelemişler. **Hıfz ve kitabet dönemi**, başından itibaren peygamberimiz ve ashabının yaşadığı dönemi içine alarak I. (VII.) yüzyılın sonlarına kadar devam eder. **Bu dönem, hadisi şeriflerin daha çok ezberlendiği ve yazıldığı dönemdir. Tedvîn** öncesinde hadisin sözlü ve yazılı olarak korunduğu bu iki döneme **tesbît** dönemi denir. Hadisi şeriflerin tamamı, bu **hıfz ve kitabet** döneminde, hem ezberlenerek ve hem de yazılarak tespit edilmiştir.⁶⁸

Bundan sonra hadisi şeriflerin tasnif edilmeden biriktirildiği tedvîn dönemi, I. (VII.) yüzyılın sonlarından başlayıp II. (VIII.) yüzyılın ortalarına kadar devam eder. **Yazılan ve ezberlenen hadisi şeriflerin muhaddisler tarafından belli esaslara göre sıralandığı tasnîf dönemi** de, II. (VIII.) yüzyılın ortalarından IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar devam eder.⁶⁹ Resmi tedvin dönemi, **Ömer bin Abdülaziz** zamanında valiliklere gönderilen emirnamelerle başlar⁷⁰ ve toplanan bu hadisi şerifler çoğaltılarak çeşitli bölgelere gönderilir.⁷¹ Dolayısıyla hadisi şeriflerin II. (VIII.) asırda yazıldığını söylemek, temelsiz ve asılsız bir iddiadır!

5- Hulefâ-i Râşidîn dönemi.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadislerin kabulünde daha titiz davranma gereğini duyan **Hulefâ-i Râşidîn** ve önde gelen sahabeler, Resûlullah'tan bizzat duymadıkları bir hadisi rivayet edenlerden; ya Hz. **Ömer**'in (ra) yaptığı gibi o hadisi Allah'ın (cc) resulünden duyan bir şahit getirmelerini istemiş;⁷² veya Hz. **Ali**'nin (ra) yaptığı gibi hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair yemin ettirmiş;⁷³ yahut da Hz. **Âişe**'nin (ra) yaptığı gibi râvisinin iyi öğrenip öğrenmediğini anlamak için aradan uzun zaman geçtikten sonra, tekrar sorarak hadisi kontrol etmiştir.⁷⁴

Hz. **Ebû Bekir**'in (ra) 500 kadar hadisi yakması, rivayet sırasında bir hata olabileceği endişesindedir.⁷⁵ Hz. **Ömer** (ra) için de aynı durum söz konudur. İkisi de, özellikle Hz. **Ömer** (ra), hadislerin tespitinde, hadis uydurma gibi olumsuz faaliyetlere karşı, çok ciddi tedbirler aldılar ve sahabeyi de uyardılar. Birisi bir hadis okudu-

ğu zaman hemen başka duyan var mı diye araştırıp şahit getirmelerini isterlerdi. Hadisleri inkâr için bu iki büyük halifeyi ileri sürmek, gerçekleri bilmemektir. Zira ikisi de çok sayıda hadis rivayet etmiş ve gerektiğinde hadislere göre hüküm vermişlerdir. Hz. **Ebû Bekir** (ra)'in 142⁷⁶, Hz. **Ömer** (ra)'in ise 539⁷⁷ hadis rivayet etmesi, her ikisinin de, hadislerin rivayetine ve toplanmasına karşı olduğu iddiasını çürütmeye yetmez mi? Nereden bakılırsa, iddialar asılsız ve çürük!

Hadislerin kitap haline getirilmesini düşünen Hz. **Ömer**'in (ra), önde gelen sahabelerle bir ay boyunca istişare ettikten sonra, bu düşüncesinden vazgeçmesi, bu işin Kur'an-ı Kerim'in ihmaline yol açabileceği kaygısına dayanmaktadır.⁷⁸ Fakat daha sonraki şartlar, hadisi şeriflerin tedvinini zorunlu hale getirdi.

I.(VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında 400 kadar muhaddis tarafından hadislerin yazıldığı belgeleriyle bilinmektedir.⁷⁹ Hadisi şeriflerin yazılması ile ortaya çıkan sahifeler, hadis edebiyatının ilk yazılı örnekleridir. Hadis kitapları, peygamberimizin söz ve davranışlarını, dolayısıyla onun İslâm'ı anlama ve uygulama tarzını öğreten ve aktaran kaynaklardır.⁸⁰

6- Kitap haline getirilmesi:

Tedvîn işi tamamlanınca toplanan bu hadisi şerifler, konularına göre tasnîf edilerek kitap haline getirilmeye başlandı. "Kütüb-i sitte" denilen 6 hadis kitabı meydana getirilerek hadis ilmi **tedvin** ve **tasnif**de altın çağını yaşadı.⁸¹ Bunlar: **Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Neseî** ve **İbni Mâce**'dir. **Sahih** hadis konusunda ilk tasnif edilen hadis kitabının **Sahih-i Buhârî** olduğunu söyleyen İslâm âlimleri, sahih hadis kitapları içinde en sahih olanın, **Buhârî** ile **Müslim** olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu konuda batılı bazı bilginlerin de bunu uygun bulduğu ifade edilmektedir.⁸²

Bu altı kitaba "**KÜTÜB-İ SİTTE, SİHAH-İ SİTT**" (sahih altı hadis kitabı) denir.⁸³ Aynı zamanda çağdaş olan bu muhaddislerin bütün hadis mecmualarını inceleyerek en kesin ve en sahih olanlarını eserlerine almışlardır.⁸⁴ Bunlara üç sahih hadis kitabı daha ilave edilmiştir. Bunlar da 1- **Ahmed bin Hanbel**'in **Müsned**'i, 2- **İmam Mâlik**'in **Muvatta**'ı, 3- **Dârimî**'nin **es-Sünen**'i (Müsned diye de anılır)⁸⁵

Bu dokuz hadis kitabında yer alan hadisi şeriflerin, (bu kitaplardaki yerini göstermek için (7 cilt büyük boy, her bireri 550 sayfa) **el-mu‘cemü’l-müfehresli-elfâzi’l-hadîsi’n-nebevî (Concordance)** (alfabetik kelime fihristi) hazırlanmıştır.

1916 yılında **Arent Jan Wensinck, Theodorus Willem Juynboll ve Josef Horovitz**’in önderliğinde, **on beşi aşkın akademi ve enstitünün ilmî ve malî desteği, beşi Müslüman, diğerleri şarkiyatçı, altmış dört kişinin katkısıyla** başlayan çalışma, 1987’de tamamlanmıştır. I. cildi 1936’da basılan eserin VII. cildi 1969’da ve son cildi (el-Fehârist-fihristler) 1988’de basılmıştır. Eserde her kelimenin **sülâsî** (asıl harfleri üç olan) kök fiili madde başıdır. Bütün İslâm âleminde sahih kabul edilen bu dokuz hadis kitabında bulunan bütün hadisi şeriflere, kitap, bab, cilt ve sayfa numarasıyla ulaşmak mümkündür.⁸⁶ Takdire şayan bir çalışmadır.

7- Hadis kitaplarına çok sayıda şerh yazılmıştır.

Bu hadisi şerif kitaplarının hepsinin çok sayıda şerhleri vardır. **Buhârî** üzerine ilk şerhi **Hattâbî “ilâmu’s-sünen”** adıyla yazmıştır. **Kâtip Çelebi**’nin tespitine göre **Buhârî**’ye **82 şerh** yazılmıştır. Daha sonra yazılanlarla birlikte bu sayı daha da artmaktadır.⁸⁷ Yine **Türk âlim Kirmânî**’nin “**el-Kevâkibu’d-derârî**”, **İbni Hacer Askalânî**’nin “**Fethu’l-bârî**”⁸⁸, büyük **Türk âlimi Bedreddin Aynî**’nin “**Umdetü’l-Kaarî**”⁸⁹ ve **Kastalânî**’nin “**İrşâdu’s-sârî fi şerhi’l-Buhârî**” ile **Fuad Sezgin**’in “**Buhârî’nin Kaynakları**” adlı kıymetli eserleri vardır. Ayrıca muhtasar denilen **Buhârî**’den seçme eserler de yazılmıştır. En meşhurlarından olan **Zebidî**’nin **Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh**, **Ahmed Naim** ve **Kâmil Miras** tarafından cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçeye tercüme ve şerh (13 cilt) edilmiştir⁹⁰ ve önemlidir.⁹¹

Müslim için de 30 kadar şerh vardır. Merhum **Ahmed Davudoğlu** tarafından tercüme ve şerhi (10 cilt) ile **Mehmed Sofuoğlu** tarafından tercümesi yapılmıştır.⁹² Bu sebeple bir hadisi şerif araştırılacaksa, bu kitapların şerhlerine de bakmak gerekir. Çünkü şârihler, bu hadisi şerifleri enine boyuna incelemişler. Araştırılır ve bakılırsa, doğru bilgiye ulaşılır; aksi halde, aklına uymuyorsa, peşin hükümle inkâr edilebilir. Bu da yanlış olur. Diğer hadis kitaplarının hepsinin önemli şerhleri vardır, onları geçiyoruz.⁹³

8- Buhârî ve “Sahih” adlı eseri:

Burada teberrüken **Buhârî**’den bahsetmek uygun olur. İsminden de anlaşılacağı üzere **Buhârâ**’lı olan bu dünyaca meşhur **Türk** âlim, hadis ulemasının imamı olup en meşhurlarındandır. 10 yaşında hadis ezberlemeye başlamış ve **Şam, Mısır, Ceziretü’l-Arab**’a ikişer defa, **Basra**’ya 4 defa gitmiş; **Hicaz**’da 6 sene kalmış ve 16 senede bu kitabı yazmıştır. Üç yüz bin hadisi şerifi ezbere bildiğini kendisi söyler.⁹⁴

Bu hadislerin her birini seçip yazarken, önce boy abdesti alır, iki rek’at namaz kılar ve istihsâreden sonra yazarmış. Bazı kaynaklarda peygamberimizin ravza-i mautahharası ile minberi arasında her bab için iki rek’at namaz kıldıktan sonra yazdığı ifade edilir.⁹⁵ Kendi ifadesine göre; ezberlemiş ve yazmış olduğu hadisi şeriflerin peygambere kadar bütün senetlerini, o hadisleri Peygamber’den itibaren kendisine kadar rivayet eden râvilerin hallerini tamamıyla tetkik etmiş ve onların doğru, tam manasıyla güvenilir olduklarına kanaat getirdikten sonra yazmıştır. İşte bunun içindir ki, **bütün hadis âlimleri, Kur’an-ı Kerim’den sonra en sahih kitabın Buhârî’nin “Sahih” adlı kitabı olduğunu kabul etmişlerdir.**⁹⁶

9- Kütüb-i sittede Türk ağırlığı:

Kütübî Sitte (sahih 6 kitap)’den ikincisi olan **Müslim** de bir **Türk** âlimidir. **Müslim**’in “**Sahih**”i de **Buhârî**’den sonra en sağlam hadis kitabıdır. Bu ikisine “**SAHÎHAYN**” (iki sahih hadis kitabı), Kur’an-ı Kerim’den sonra “**ESAHH-İ KÜTÜP**” (en sahih kitaplar) denir.⁹⁷ **Neseî, Horasan** bölgesinde **Nesa** kasabasında, **Tirmizî** de **Özbekistan**’da **Tirmiz** şehrinin **Buğ** köyünde doğmuştur. Ailesi de **Türkmenistan** sınırlarındaki **Merv**’den **Tirmiz**’e göç etmiştir. **Buhârî, Müslim** ve **Ebû Dâvûd**’dan hadis öğrenmiştir. Dolayısıyla bu en önemli hadis kitabından üçünün yazarının **Türk** olduğunu **A. Hamdi Akseki** yazıyor.⁹⁸ Fakat **Tirmiz** ve **Merv** de, **Türk** şehri olduğuna göre **Tirmizî**’nin de **Türk** olması yüksek ihtimaldir. Sadece hadis dalı değil, diğer bütün ilim dallarında dünya çapında âlimlerimiz vardır. Böyle bir ecdat ve tarihten geliyoruz. İslam’da ırkçılık yoktur. Fakat bu durum milletimiz için gurur vericidir. Şüphesiz sadece gurur duymak yetmez, kıymetlerini bilmek ve o yolda olmak da gerekir.

10- Kitap ve sünnetin korunması:

Daha önce **Tevrat**, **Zebur** ve **İncil**'in tahrif edildiği bilinmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim gibi sünnet ve hadisi şerifler de koruna altındadır. Yüce yaratan bir şeyi koruyacaksa, onu çeşitli vasıta ve vesilelerle korur. “**Şüphesiz biz zikri indirdik ve elbette onu muhafaza edecek olan da biziz.**”⁹⁹ âyeti kerimesi bunu ifade eder. Elbette buradaki “**zikir**” den maksat vahiy ve Kur'an-ı Kerim'dir. Bununla beraber, sünnet olarak da anlamak mümkündür. Zira önceki âyeti kerimede¹⁰⁰ peygamberimizin vahiy aldığı söylemesi üzerine müşrikler, “**ey kendisine zikir indirilen**” diyerek onu (hâşâ, mecnûn) “**delilikle**” suçlamışlardı ve orada da “**zikir**” tabiri geçiyor.

Dinin tamamlayıcısı olan sünnet ve hadisi şerifler de vahye müstenittir.¹⁰¹ Kitabın korunması, sünnetin korunmasını da içine alır. Çünkü sünnet, kitabın açıklayıcısı ve keyfi yorumlanmasını önleyen güvenilir bekçisidir. O halde sünnetin korunması, kitabın korunması için gerekli önlemlerden biridir. Bu sebeple kitabın korunması, sünnetin de korunması demektir. Bu da ümmetin âlimlerine havale edilmiştir. Temel kaynaklarda müfessirlerin yorumu böyle ve doğrusu da bu zaten.¹⁰²

Eskiden olduğu gibi zamanımızda da her **Ramazân** ayında, hemen hemen her camide ve birçok evde mukabele okunduğu gibi; yüzlerce belki binlerce camide hatimle teravih namazı kılınır. Kur'an-ı Kerim 30 cüzdür. Her cüz 20 sayfa olduğu gibi teravih namazı da 20 rek'attır. Her rek'atte bir sayfa okunarak 20 rek'atte bir cüz okunur ve teravih namazında bir hatim okunmuş olur. Bu öyle kolay bir iş değildir! Bugün sadece ülkemizde Kur'an-ı Kerimi ezber bilen on binlerce hafız olduğu gibi hatimle teravih namazı kırdıran binlerce hafızımız var. Allah (cc) korusun, bütün Kur'an-ı Kerimler yok edilse bile, harfine, noktası, virgülüne kadar aynısını yazacak on binlerce hafızımız var.

SONUÇ: Az da olsa **mevzû** (uydurma) **hadisler vardır. Fakat bunların hepsi muhaddisler tarafından ayıklanmıştır ve hepsi bilinmektedir.** Sünnet ve hadisi şerifleri savunanlar da bid'at, mevzû hadis ve hurafelere şiddetle karşıdır ve öyle de olmak gerekir. Yüce dinimizi geldiği gibi aslî berraklığı içinde anlamak ve korumak hepimizin görevidir.

Ancak mevzû hadis ve hurafelere karşı olmak, sünneti reddetmekle değil, tam aksine sünnete sarılmakla olur. Aksi halde mevzû hadise ve hurafeye karşı çıkayım derken sahih sünnet ve hadisi şerif inkâr edilirse, bu kaş yaparken göz çıkarmak demek olur ki, tehlikelidir! İşte bazıları bilerek veya bilmeyerek bu hataya düşebilir ve düşmektedir. VI. bölümde bu konuyu yazmamızın sebebi budur!

Peygamberimizin sahih sünneti, İslam hukukunun Kur'an-ı Kerim'den sonra uyulması gerekli ikinci hüküm kaynağıdır. **Merhum Fuad Sezgin**'in ifadesiyle; “**hadisi şeriflerin erken devirde yazılmaya ve ezberlenmeye başlandığı ve erken devirde yazılı, şifahi, fakat dağınık haldeki hadislerin kitap halinde tedvîn; II. asrın ortalarında bölümler halinde tasnif edildiği ve böylece altın çağını yaşadığı**” bir gerçektir.¹⁰³ Günümüzde en başta gelen dinî ilimlerdeki tartışma, hadis alanında yaşanmaktadır. **DİN; KUR'AN-I KERİM VE SÜNNETTEN OLUŞMAKTADIR. Tarihin hiçbir döneminde dinin bu iki unsuru teke indirgenmemiştir.** Hadissiz “**Kur'an Müslümanlığı**”, **tamamen ilmî anlayışa aykırı; siyasi, ideolojik, indî ve keyfî bir söylemdir.** Modernizmin ortaya koyduğu ve daha çok oryantalistlerin İslâm'ı dejenere etme ve bozma projesidir. Hiçbir Müslümanın, böyle bir söylemi hiçbir şekilde kabul etmesi mümkün değildir.

Hz. Peygamber'in dindeki yeri, Kur'an-ı Kerim'in çok sayıda âyeti kerimesiyle çok açık ifadelerle belirlenmiş ve tarih boyunca âlimler tarafından tespit edilerek İslâm dini bu istikamette anlaşılmıştır.

Hz. Peygamber'in yetki alanını sadece tebliğle sınırlandırmak tam bir çıkmaz sokaktır. Batı dünyasına İslâm'ı şirin göstermek amacıyla İslâm dininin kolunu, kanadını kesmeye çalışmak, batının karşısında ezilmişlik psikolojinin bir tezahürüdür. İslâm'ı dileyen kabul eder, dileyen reddedebilir. Fakat bu konuda bir tavizin ve zorlamanın manası yoktur. **İSLÂM SÜNNET'TİR, ÇÜNKÜ SÜNNET KU'AN-I KERİM'İN AÇIKLAMASIDIR VE SÜNNET İSLÂM'DIR.**¹⁰⁴

Şüphesiz ki sünneti/hadisi ret ve inkâr ile terk aynı şey değildir; inkâr daha tehlikelidir. Hele **mütevâtir sünnet** ise, küfre kadar gider! “**Dinin elden çıkması, sünnetin terkiyle başlar.**”

Halat nasıl lif lif kopup parçalanırsa, din de sünnetin birer birer terkiyle ortadan kal- kar.”¹⁰⁵

Başından beri açıklanan âyeti kerime ve hadisi şerifler gösteriyor ki, **SÜNNETSİZ BİR MÜSLÜMANLIK MÜMKÜN DEĞİLDİR. DİN SÜNNETLE VARDIR, ONUNLA YA- ŞAR; YOZLAŞMA İSE SÜNNETTEN AY- RILMAKLA BAŞLAR.**¹⁰⁶ Çünkü sünnet terk edilince ortada din diye bir şey kalmaz ve yerini bid’at (dinde yeri olmayan, fakat ondanmış gibi gösterilmeye çalışılan, sonradan uydurulmuş yabancı unsurlar) alır.

Buna rağmen hadisi şerifler arasında Kur'an-ı Kerim, İslam'ın genel prensipleri ya da akıl ile bağdaşmıyor gibi zannedilenler var ise, bunlar da uzmanları tarafından, o konudaki âyeti kerime ve hadisi şeriflerle birlikte değerlendirilerek araştırılır ve araştırılmaktadır da. Fakat bu tür örneklerden hareketle bütün bir sünnetin toptan reddedilmesi veya bir kısmını alıp, diğer kısmının ret ve inkârını savunmak, doğru ve makul bir yaklaşım değildir ve deizm gibi tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır!

1- Sancaklı, Saffet, Hadis Karşıtlığının Tarihi Arka Planı ve Günümüze Olumsuz Yansımaları, uluslararası sempozyum yanlış algılar ve doğru İslâm, 28-30 ekim 2016 Şanlıurfa/Türkiye, s: 490-491, İsamveri. org.

2- İskoç asıllı İngiliz şarkiyatçı (1819-1905).

3- Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı (1850-1921).

4- Yahudi asıllı şarkiyatçı, 1902-1969).

5- İskoç asıllı şarkiyatçı, 1890-1981).

6- Avusturyalı şarkiyatçı ve İslâm tarihçisi (1813-1893).

7- Hollandalı şarkiyatçı (1820-1883).

8- Hollandalı şarkiyatçı (1857-1936).

9- İngiliz şarkiyatçısı, 1858-1940); Bkz. İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 40-44, c: 40, s: 267; sancaklı, Saffet, Hadis Karşıtlığının Tarihi Arka Planı ve Günümüze Olumsuz Yansımaları, uluslararası sempozyum yanlış algılar ve doğru İslâm, 28-30 ekim 2016 Şanlıurfa/Türkiye, s: 491, İsamveri. org.).

10- Emile Dermenghem, Muhammed'in Hayatı, trc. Reşat Nuri, İstanbul 1935, s: 4; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 44.

11- W. J. Fueck, Studies on İslam, (ed. M. Stanwartz), Oxford 1981, s: 99-111; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 44.

12- Tekin, Ahmet, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, İstanbul 2010, s: 25-32.

13- Sezgin, Fuat, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 6-7, 11-15, 37-42, 48-51; M. Acâc el-Hatîb, es-Sünne kable't-tedvîn, Beyrut 1400-1980, s: 249-254, 293-382, 375-382; 489-500; M. Mustafa el- A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993, s: 30 vd, 191-263; Hâkim Ubeyşân el-Matîrî, Târîhu tedvîni's-sünne ve şübühâtü'l-müsteşrikîn, Küveyt 2002, s: 111-177; S. Salih, Hadis İlimleri, trc. M.Y.Kandemir, s: 27-29; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 12, 3-20; Tekin, Ahmet, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, İstanbul 2010, s: 25-32; Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30, c: 40, s: 267-268.

14- Sezgin, Fuat, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 11-15, 37-40.

15- Kandemir, M. Yaşar, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997, c: 15, s: 42.

16- M. Mustafa el-A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993, s. 10-18; Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, c: 15, s: 42; Goldziher'in metodu ve görüşleri için bk. *DİA*, XIV, 105-111.

17- Trc. Mustafa Ertürk, İslâm Fıkhi ve Sünnet, İstanbul 1995.

18- Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 43, c: 40, s: 269; geniş bilgi ve tenkidi için c: 15, s: 40-47; A'zamî, İslâm Fıkhi ve Sünnet, trc. Mustafa Ertürk, İstanbul 1995, s. 202-252, hadisle ilgili diğer görüşleri için ayrıca bk. s. 30-32, 43, 45, 54-58, 144-145; a.mlf, İlk Devir Hadis Edebiyatı, trc. Hulusi Yavuz, İstanbul 1993, s. 194-222.

19- M. Mustafa el- A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993, s: 34-58, 191-263; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 14; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30, c: 40, s: 267.

20- Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifü'l-Hadis İlmî, İstanbul 1982, s: 49-50.

21- Mekki, Ebû Muhammed, el-ibâne, Mısır tarihsiz, s: 24; Zerkeşi, Bedru'd-Din, el-Bürhan Fî Ulûmi'l-Kur'an, Mısır 1376/1957, I, 233; Zerkânî, Muhammed Abdül-Azîm, Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an, Kahire 1372, I, 239 vd; Sofuoğlu, Mehmed, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s: 27; Karaçam, İsmail, Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İstanbul 1980, s: 33; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 54-55, 63-64, 66-67; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2002, c: 26, s: 383-388.

22- Karaçam, İsmail, Kur'an-i Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İstanbul 1980, s: 21; Sofuoğlu, Mehmed, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s: 27; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 53-54; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2002, c: 26, s: 385.

23- *Buhari, Bed'ü'l-vahy, 5, Bed'ü'l-halk, 6, İsti'zân, 43; Müslim, Fezâ'ilü's-sahâbe, 98, 99; Sofuoğlu, Mehmed, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s: 78; Karaçam, İsmail, Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İstanbul 1980, s: 30, 33; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 53-54.*

24- Karaçam, İsmail, Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İstanbul 1980, s: 37-45; Sofuoğlu, Mehmed, Tefsir

re Giriş, İstanbul 1981, s: 38-42; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 69-71.

25- Karaçam, İsmail, Kur'an-i Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İstanbul 1980, s: 47-54; Sofuoğlu, Mehmed, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s: 43-54; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 72-88.

26- Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifü'l-Hadis İlimi, İstanbul 1982, s: 50-51.

27- İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2011, c: 40, s: 267.

28- Müslim, Zühd, 72; Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 39-41.

29- Ebû Dâvûd, İlim, 3; Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 41-44; Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifü'l-Hadis İlimi, İstanbul 1982, s: 52; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2011, c: 40, s: 267.

30- Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifü'l-Hadis İlimi, İstanbul 1982, s: 53; Tekin, İlyas, Peygamberin Dindeki Yeri -IV- Türkay Dergi, Nisan 2024, sayı: 80, s: 53-60.

31- Bkz. Müslim, Cenâiz, - 106, Edâhi, 37; Ebû Dâvud, Cenâiz 77; Tirmizi, Cenâiz, 60; Nesaî, Cenâiz, 100; İbn Mâce, Cenâiz, 47; Ahmed b. Hanbel, I, 147, 452, III, 38, 63, 237, 250, V, 35, 355, 357.

32- Sâmi, Şemsettin, Kâmûsi Türkî, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1985, s: 559.

33- Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 45-46; Sezgin, Fuat, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 3-11, 16-18, 22, 26,32, 45; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 11.

34- Müsned, II, 403; İbni Kuteybe, s: 365-366.

35- Tirmizî, İlim, 12; Hatîb el-Bağdadî, Takyîdü'l-İlim, (nşr. Yusuf el-Uş) Dimaşk 1974, s: 65-68.

36- Bkz. İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30, c: 40, s: 267; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 13-14; aynı mlf, Muhtelifü'l-Hadis İlimi, İstanbul 1982, s: 50; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s: 64.

37- Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifü'l-Hadis İlimi, İstanbul 1982, s: 55-56.

38- Cemâleddin el-Kâsımî, Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalihi'l-hadîs, Kahire 1380-1961, s: 70; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 4-6; Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, c: 15, s: 42.

39- Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 44, 105-107; Kandemir, M. Yaşar, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30-32.

40- Bkz. Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 38-45; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2011, c: 40, s: 267.

41- Köksal, M. Âsım, Dâru'l-Erkam, ; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1993, c: 8, s: 520-521.

42- İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2009, c: 37, s: 469-470.

43- Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm, İdeallar ve Gerçekler, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1985, s: 89.

44- Buhârî, Menâkıb, 23.

45- Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, c: 15, s: 30.

46- Sofuoğlu, Mehmed, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s: 41.

47- Alak sûresi /96, âyet: 3, 4, 5.

48- Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 8.

49- Dârimî, sünen, I, 126; Hatib el-Bağdadî, Takyîdü'l-İlim, (nşr. Yusuf el-Uş) Dimaşk 1974, s: 109; İbni Abdülber, Câmîü' beyânî'l-İlim, Dammân 1414/1994, I, 74.

50- Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 7.

51- Tâhâ sûresi /20, âyet: 52.

52- Bkz. Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 41.

53- Bkz. Kur'an Yolu Meâl ve Tefsiri, DİB, Ankara 2007, c: 5, s: 651-653.

54- Bakara sûresi /2, âyet: 282.

55- Bkz. Tekin, İlyas, Adalet, İstanbul 2023, s: 87-91, 121-124.

56- Bkz. Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 38-49; Cemâleddin el-Kâsımî, Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalihi'l-hadîs, Kahire 1380-1961, s: 70-71; M. Mustafa el- A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993, s: 34-58; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30, c: 40, s: 267; Sezgin, Fuat, Buhârî'nin kaynakları, s: 38 vd; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 13-15.

57- el-Aynî, Bedreddin, Umdetü'l-Kârî fî şerhi'l-Buhârî, Beyrut 1421-2001, c: 2, s: 237-259; İbni Hacer, Fethu'l-bârî, Riyâd, 1426-2005, c: 1, s: 357-367; İzzeddin İbnü'l-Esîr, Üs-dü'l-Gabe fî ma'rifeti's-sahabe, Beyrut tarihsiz, c; 2, s: 606, c: 6, s: 158; Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 44, s: 105-107; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1994, c: 10, s: 232-233.

58- Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 44, s: 105-107.

59- Akseki, A. Hamdi, İslam Dini, Ankara 1970, s: 34.

60- Dârimî, Muqaddime, 43.

61- M. Mustafa el-A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, s. 34-58.

62-Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 12.

63-Kandemir, M. Yaşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, c: 15, s: 43.

64-Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 3-4, 14-18.

65-Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, mukaddime, s: 8; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 3-20.

66- Akseki, A. Hamdi, İslam Dini, Ankara 1970, s: 34-35.

67- Bkz. Devlet Arşivleri Başkanlığı.

- 68- Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, 2011, c: 15, s: 30, c: 40, s: 267.
- 69- Cemâleddin el-Kâsımî, Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalihi'l-hadîs, Kahire 1380-1961, s: 70-71; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2011, c: 40, s: 267.
- 70- Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 11, 13; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 14-15, 17; İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2011, c: 40, s: 268.
- 71- İbni Abdülber, Câmîu beyânî'l-ilm, nşr. Ebû'l-eşbâl ez-Züheylî, Dammân 1414/1994, I, 331; Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifu'l-Hadis İlmî, İstanbul 1982, s: 52.
- 72- Buhârî, İsti'zân, 13, İ'tisâm, 13.
- 73- Müsned, I, 2, 10.
- 74-Müslim, İlim, 14; bkz. Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 31.
- 75- Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Beyrut tarihsiz, s: 5.
- 76- İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1994, c: 10, s: 105.
- 77- İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 2007, c: 34, s: 47.
- 78- Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Beyrut tarihsiz, s: 5-8; Hatîb el-Bağdadî, Takvîdü'l-ilm, (nşr. Yusuf el-Uş) Dımaşk 1974, s. 50-51; bkz. Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 31.
- 79- Bkz. M. Mustafa el-A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, trc. Hulusi Yavuz, İstanbul 1993, s. 58-161; İmtiyâz Ahmed, Delâilü't-tevsikî'l-mübekkir li's-sünneti ve'l-hadis, trc. Abdulmutî Emin Kal'acı, Kahire 1410-1990, s. 416-590; bkz. Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 32.
- 80- Bkz. Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 15, s: 32-38.
- 81- Çakan, İ. Lütfi, Muhtelifu'l-Hadis İlmî, İstanbul 1982, s: 63.
- 82- el-Aynî, Bedreddin, Umdetü'l-Kârî fî şerhi'l-Buhârî, Beyrut 1421-2001, c: 1, s: 4; Cemâleddin el-Kâsımî, Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalihi'l-hadîs, Kahire 1380-1961, s: 83-84; Kandemir, M. Yaşar, Hadîs, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1997, c: 7, 114-115; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, Meb, İstanbul 1971, c: 1, s: 635-642.
- 83- Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, s: mukaddime, 51; 254-269.84- Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, s: mukaddime, 51; Münzirî, et-Terğîb vet-Terhîb, İstanbul tarihsiz, c: 1, s: 4-18.
- 85- Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 32-38, 45-48, 91-94.
- 86- Bkz. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2005, c: 30, s: 346.
- 87- Kandemir, M. Yaşar, Buhârî, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1993, c: 7, s: 118; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, Meb, İstanbul 1971, c: 1, s: 541-555.
- 88- 730 küsür sayfa ve büyük boy 17 cilt.
- 89- 400-500 sayfalık büyük boy 25 cilt.
- 90- 1928-1984, şu anda 13 cilt, her bireri 500-700 sayfa, büyük boy.
- 91- Kandemir, M. Yaşar, Buhârî, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1993, c: 7, s: 118-123; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 57.
- 92- Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 64.
- 93- Bilgi için bkz. Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s: 68-99.
- 94- Akseki, A. Hamdi, İslam Dini, Ankara 1970, s: 35; Münzirî, et-Terğîb vet-Terhîb, İstanbul tarihsiz, c: 1, s: 13-14.
- 95- Kandemir, M. Yaşar, Buhârî, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1993, c: 7, s: 114-123.
- 96- el-Aynî, Bedreddin, Umdetü'l-Kârî fî şerhi'l-Buhârî, Beyrut 1421-2001, c: 1, s: 4; Akseki, A. Hamdi, İslam Dini, Ankara 1970, s: 35; Kandemir, M. Yaşar, Buhârî, İslâm Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1993, c: 7, s: 114-115.
- 97- el-Aynî, Bedreddin, Umdetü'l-Kârî fî şerhi'l-Buhârî, Beyrut 1421-2001, c: 1, s: 4; Naim, Ahmed, Tecrîdi Sarîh T, DİB, Ankara 1980, c: 1, s: mukaddime, 50, 216-226; Münzirî, et-Terğîb vet-Terhîb, İstanbul tarihsiz, c: 1, s: 4.
- 98- Akseki, A. Hamdi, İslam Dini, Ankara 1970, s: 34.
- 99- Hicr sûresi /15, âyet: 9.
- 100- Hicr sûresi /15, âyet: 6.
- 101- Necm sûresi /53, âyet: 3-4.
- 102- Bkz. Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, Beyrut 1981-1401, c: 19, s: 161-164; Zemahşerî, el-Keşşâf, Riyad 1418-1998, 3, s: 400; ; Kurtubî, el-Câmiğu li ahkâmîl-Kur'an, Beyrut 1427-2006, c: 12, s: 181; Konevî, Hâşiyetü'l-Konevî, ala tefsiri'l-Beydâvî, Beyrut 1422-2001, c: 11, s: 121-122; Âlûsî, Rûhul-Meânî, Beyrut tarihsiz, c: 14, s: 16-17; Kadî, Ebûs-Suud, İrşâdu aklis-selîm ilâ mezâya'l-Kur'anil-Kerîm, Beyrut tarihsiz, c: 5, s: 68-69; Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, Komisyon, İstanbul 2005, c: 1, s: 33-34; Yazır, Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul 1971, c: 5, s: 3042-3045; Kur'an Yolu Tefsir ve Meali, DİB, İstanbul 1990, c: 3, s: 335-337.
- 103 – 103- Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s: 47.
- 104- Bkz. Sancaklı, Saffet, Hadis Karşıtlığının Tarihi Arka Planı ve Günümüze Olumsuz Yansımaları, uluslararası sempozyum yanlış algılar ve doğru İslâm, 28-30 Ekim 2016 Şanlıurfa/Türkiye, s: 490-501, İsamveri. org.
- 105- Dârimî, Mukaddime, 16; Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, Komisyon, İstanbul 2005, c: 1, s: 18.
- 106- Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, Komisyon, İstanbul 2005, c: 1, s: 17-18.